

Հովհաննես Ջաքարյան (Հայաստան, «Տաթև» ԳԿՀ)
ԱՆՁ ՄԱՏՆԱՆՇՈՂ ՈՎ ԵՎ ՈՐՇԱՂԿԱՊԱԿԱՆ ԲԱՌԵՐԻ ԲԱՇԽՈՒՄԸ
ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ

Արդի գրական արևելահայերենում մինչ այժմ գրեթե կանոնակարգված չէ անձ մատնանշող **ով** և **որ** շաղկապական բառերի բաշխումը: Այդ խնդրի շուրջը պարբերաբար վեճեր ու քննարկումներ են լինում (վերջերս՝ նաև ընկերային ցանցերում), սակայն արդյունքում չեն հայտնվում գիտականորեն հիմնավորված եզրակացություններ ու հանձնարարականներ:

Գիտական գրականության պրպտումները բացահայտեցին, որ խնդրին թռուցիկ անդրադարձ ունի միայն Մ. Աբեղյանը «Աշխարհաբարի շարահյուսություն» աշխատության մեջ¹: Նա նախ նշում է, որ առաջադաս դիրքում կարող է լինել միայն **ով**-ը, իսկ մյուս դիրքերում **որ**-ն ու **ով**-ը կարող են փոխարինել միմյանց: Ապա որպես ծանոթություն նշում է, որ այդ տարբերակների միջև կա նաև իմաստային տարբերություն. **ով**-ը ցույց է տալիս «բոլորովին անորոշ անձ», «իբրև՝ ինչ մարդ որ», իսկ **որ**-ը «ցույց է տալիս խոսքի մեջ հիշված կամ առաջուց ծանոթ առարկաներից որևէ մեկը կամ մի քանիսը»: «Օրինակ՝ իմաստի խոշոր տարբերություն կա ասել՝ **Ով որ խաղա, նա կկաղա** և **Որը որ խաղա, նա կկաղա**: Առաջին խոսքն ընդհանրացական նշանակությամբ է, իբրև ինչ մարդ, ինչ մարդ կուզի լինի, իսկ երկրորդի մեջ առնվում է ծանոթ անձերից որևէ մեկը: Այս պատճառով **որը** հարաբերականն առաջից հաճախ ունենում է սովորաբար մի սեռական կամ բացառական խնդիր. ինչպես՝ *Ուխտավորների որը երևելի մարդ է, առաջուց իրեն տեղ կպատրաստի, որն աղքատ է, պարսպի միջին կամ դուրսը մի տեղ վեր կգա* (Պո.)»:

Իհարկե, ակնհայտ է, որ Մ. Աբեղյանի երկու դիտարկումներն էլ խիստ ընդհանուր են և կարիք ունեն մի շարք վերապահումների (դրանց մասին տե՛ս ստորև): Պետք է նկատել նաև, որ երկրորդ դիտարկումը թերևս մասամբ կորցրել է արդիականությունը լեզվում կատարված տեղաշարժերի հետևանքով:

Այլ հեղինակներ խնդրին անուղղակիորեն անդրադարձել են ստորադասական տարաբնույթ նախադասությունների՝ գլխավորի հետ կապակցման միջոցների թվարկման առիթներով՝ մեծ մասամբ չնշելով տարբերակների բաշխման կանոններ և գրեթե նոր բան չավելացնելով Մ. Աբեղյանի նկատառումներին:² Հետևաբար խնդիրը կարելի է համարել բավականաչափ չուսումնասիրված:

¹ Տե՛ս Մ. Աբեղյան, *Երկեր*, հ. 2, էջ 510-511:

² Տե՛ս, օրինակ, Գ. Գարեգինյան, *Ժամանակակից հայոց լեզու*, Ե., 1984, Ս. Աբրահամյան, Ն. Պառնասյան, Հ. Օհանյան, Ի. Բաղիկյան, *Ժամանակակից հայոց լեզու*, հ. 3, Ե., 1976, Ա. Պապոյան, Ի. Բաղիկյան, *Ժամանակակից հայոց լեզվի շարահյուսություն (ուսումնական ձեռնարկ)*, Ե., 2003, Ն. Պառնասյան, *Ստորադասական կապակցությունը արդի հայերենի բարդ նախադասություններում*, Ե., 1961, Վ. Առաքելյան, *Հայերենի շարահյուսություն*, հ. Բ, Ե., 1964, Ս. Աբրահամյան, Վ. Առաքելյան, Վ. Քոսյան, *Հայոց լեզու. Շարահյուսություն*, Ե., 1975:

Ի մի բերելով գիտական աղբյուրներում ներկայացված փաստական նյութը և դրա վերաբերյալ դիտարկումները, այլև ներգրավելով զգալի քանակով նոր նյութ, դասակարգելով դրանք՝ խնդրի վերաբերյալ ստացանք հետևյալ պատկերը:

Երբ ենթակա (կամ ստորոգելի, որոշիչ, հատկացուցիչ, բացահայտիչ, խնդիր, հազվադեպ՝ պարագա) երկրորդական նախադասությունների՝ շաղկապական բառով արտահայտված ենթական (կամ հատկացուցիչը, բացահայտիչը, խնդիրը) անձ է (կամ անձնավորված է), ապա շաղկապական բառը կարող է լինել **ով(քեր)** կամ **որ(ը), որոնք**՝ ուղիղ կամ թեք ձևերով:

Որոշ դեպքերում **ով** և **որ** տարբերակները կարող են միմյանց ազատ փոխարինել, ուրիշ դեպքերում դրանցից մեկը նախընտրելի է, այլ դեպքերում դրանցից մեկը բացառվում է, երբեմն էլ դրանք իմաստատարբերակիչ արժեք ունեն:

Տարբերակների այս բաշխումը կախված է մասամբ այդ շաղկապական բառերը պարունակող երկրորդական նախադասության գործառնությունից և շարահասական դիրքից, մասամբ էլ՝ շաղկապական բառի հոլովից ու միջավայրից, հարաբերյալի առկայությունից կամ բացակայությունից և այլ գործոններից:

1. Երկրորդականի ցանկացած դիրքում ցանկացած հոլովով **ով**-ը և **որ**-ը մասնավորվող որոշիչից³ հետո (հարաբերյալի բացակայության դեպքում) կարող են միմյանց փոխարինել՝ հաճախ արտահայտելով համապատասխանաբար ընդհանրականության (անորոշության) կամ որոշակիության իմաստ.

Զինվորներից ով վիրավոր չէր, պատվի առավ և զեկուցեց: [ենթ.]

Այդ կանանցից որին մոտեցա, ինձ վանեց չոր խոսքերով: [ենթ.]

Լուսանկարում էր, աղջիկներից ում գեղեցիկ էր համարում: [ու.խ.]

2. Երկրորդականի առաջադաս դիրքում՝

2.1. չթեքված (ուղղական հոլովով) **որ**-ը բացառվում է⁵ (անկախ հարաբերյալի առկայությունից)⁶.

Հիմա ով վեր է կենում, գլխին էս տեսակ գդակ է դնում: [ենթ.]

³ Մասնավորվող որոշիչը գոյականական անդամի լրացում է, որ արտահայտվում է բացառական հոլովով (մեծ մասամբ՝ հոգնակի թվով) և ցույց է տալիս լրացյալով մասնավորվող մի ամբողջություն (տե՛ս նաև **Ռ. Իշխանյան**, *Արդի հայերենի շարահյուսություն*, Ե., 1986, էջ 163-164):

⁴ Ուղիղ փակագծերում նշված է երկրորդական նախադասության բնույթը (պաշտոնը): Համոտագրությունները պիտի կարդալ այսպես. **ենթ.** (ենթակա), **ստ.վ.** (ստորոգելիական վերադիր), **մ.որ.** (մասնավորվող որոշիչ), **հատկ.** (հատկացուցիչ), **ու.խ.** (ուղիղ խնդիր), **հ.խ.** (հանգման խնդիր), **ա.խ.** (անջատման խնդիր), **մ.խ.** (միջոցի խնդիր), **վ.խ.** (վերաբերության խնդիր), **ն.խ.** (ներգործող խնդիր), **տ.պ.** (տեղի պարագա), **ձ.պ.** (ձևի պարագա), **չ.պ.** (չափի պարագա), **պ.պ.** (պատճառի պարագա), **ն.պ.** (նպատակի պարագա):

⁵ Տե՛ս նաև **Գ. Գարեգինյան**, *Ժամանակակից հայոց լեզու*, Ե., 1984, էջ 144:

⁶ Խիստ վերապահությամբ կարելի է բացառություն նկատել որոշիչ երկրորդականի համար, թեև դա առաջադաս դիրքում, որպես կանոն, չի լինում: Միայն ժողովրդական խոսքում հազվադեպ հանդիպում են առաջադաս որոշիչ երկրորդականով նախադասություններ՝ ոճական որոշ թերությամբ, օրինակ՝ **Որ մարդուց դաս էս առել, այն մարդուն մի՛ մոռացիր**:

Ու՛լ չուստ, նա՛ կուշտ: [ենթ.]

Ու՛լ շուտ կհասնի վերջնակետին, մրցույթի հաղթողը նա է: [ստ.վ.]

Ու՛լ նրա անունը կտա, գլուխը կտրել կտաս: [հատկ.]

*Դուք չեք մտնում, և **ու՛լքեր** էլ մտնում են, նրանց չեք թողնում: [ու.խ.]*

***Ու՛լքեր** քրտինքով են հաց վաստակում, նրանց հավատում եմ: [հ.խ.]*

***Ու՛լքեր** ականատես էին եղել, նրանցից էլ ճշտեցի տեղեկությունը: [ա.խ.]*

2.2. թեք հոլովներով **ու՛լ**-ը և **որ**-ը մեծ մասամբ կարող են միմյանց փոխարինել (անկախ հարաբերյալի առկայությունից)՝ երբեմն արտահայտելով համապատասխանաբար ընդհանրականության (անորոշության) կամ որոշակիության իմաստ.⁷

Ում խիղճը մաքուր է, նա միշտ էլ լավ է քնում: [ենթ.]

Որի մուրազը կատարվում էր, նրա գլխին մի կաթ ընկնում էր: [հատկ.]

Որին հավանես, նրան էլ ա՛ն: [ու.խ.]

Ումից վերցրել էք, նրան էլ տվեք: [հ.խ.]

Ում գործն անում ես, գնա նրանի՛ց խնդրիր: [ա.խ.]

Ումից էլ մեզ գրկենք մտովի, կորուստը կլինի մեծ, բայց հատուցելի: [հարակցական 2-րդական]

3. Երկրորդականի միջադաս և վերջադաս դիրքում՝

3.1. **որ**-ը (անկախ հոլովից) բացառվում է հարաբերյալի բացակայության (անհնարիության կամ զեղչման) դեպքում⁸ (բացառությամբ որոշիչ երկրորդականի).

*Համաճարակը վերապրել են, **ու՛լքեր** քար առողջություն են ունեցել: [ենթ.]*

*Դավաճան է, **ու՛լ** իր մայրենին չի ուզում սովորել: [ենթ.]*

*Թող [նրանցից] ոչ **որ**, **ու՛լ** անկատար է չորս գիտությունների իմացության մեջ, չմտնի լսարան: [մ.որ.]*

*Ջիգյարին գյուլլա դիպչի, քեզ **ու՛լ** որ սիրի, աղջի՛կ: [հատկ.]*

*Տեսնելով [նրան], **ու՛մ** փնտրում էի, ուրախացա: [ու.խ.]*

*Ա՛խ, երանի՛ [նրան], **ու՛լ** մարդ կգա ու մարդ կերթա անարատ: [հ.խ.]*

3.2. **ու՛լ**-ը բացառվում է սաստկական (ավելադրական) ստորադասության⁹ դեպքում, քանի որ այդտեղ **որ**-ը ոչ թե դերանուն է, այլ զուտ շաղկապ է և նախադասության անդամ չէ.

⁷ Մասնավորապես **ու՛լ**-ը ցույց է տալիս անորոշ անձ, իսկ **որ**-ը՝ խոսքում արդեն հիշատակված կամ նախապես ծանոթ անձ (տե՛ս նաև Մ. Աբեղյան, *նույն տեղում*): Օրինակ՝ **Ումից** (**որից**) էլ երեխա բերես, մեկ է, խոզի պոչով է ծնվելու Այս նկատառումով **որ**-ը **ու՛լ**-ով փոխարինելը ցանկալի չէ, օրինակ, հետևյալ նախադասության մեջ, որտեղ համապատասխան անձինք ըստ երևույթին հայտնի են. **Որին** կուզես, ընտրի՛ր, մեկը մյուսից զեղեցիկ է:

⁸ Տե՛ս նաև Գ. Գաբեգինյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 144: Այստեղ հեղինակը գրում է, որ անձ մատնանշող **որ**-ը «գլխավորում պարտադիր հարաբերյալ է պահանջում, առանց որի խախտվում կամ թուլանում է կապը գլխավորի բայ-ստորոգյալի հետ»:

Դու ես, որ ոչինչ չես հասկանում:

Այդ ջահե չն է, որ պիտի մեզ խելք սովորեցնի:

Քո այդ ինքնահավան ընկերոջն է, որ ես տանել չեմ կարողանում:

3.3. եթե երկրորդականը **բացահայտիչ** է¹⁰, ապա՝

3.3.1. առաջին կամ երկրորդ դեմքով բացահայտյալի (լրացյալի) դեպքում՝

3.3.1.1. չթեքված **ով**-ը բացառվում է¹¹, քանի որ այդտեղ **որ**-ը ոչ թե դերանուն է, այլ գուտ շաղկապ է և նախադասության անդամ չէ¹².

Ես, որ լցված եմ բառերով, հանց մրգերով ծանրած աշուն, Հազարագանձ հայոց լեզվի տերն եմ, այլև բարապանը:

Իսկ մենք, որ ունենք հոգի ու սիրտ քաջ, Եկ անվախ ելնենք թշնամու առաջ:

Գալիս են որսալու մեզ, որ մարդ ենք իրենց նման:

Դա արված է ինձ համար, որ նոր էի ապաքինվել ծանր հիվանդությունից:

Քեզ, որ միշտ աչքի ես ընկել պարտաճանաչությանը, վայել չէ անպատրաստ ներկայանալ դասի:

Մի՛ իջիր դրանց մակարդակին դու, որ ուսուցիչ ես:

3.3.1.2. թեքված **ով**-ը և **որ**-ը իրար ազատ կարող են փոխարինել, քանի որ դեմքով չեն համաձայնում իրենց լրացյալի հետ (զլխավոր նախադասության մեջ).

Բայց մենք ի՞նչ ենք անում, մենք՝ ժողովրդյան առաջնորդներս, մենք, որոնց ձեռքը աստված սուր է տվել և կառավարելու ու պաշտպանելու իրավունք:

Երևա՛ն, դու, որին սիրեցի առավել, բացեցիր քնքշորեն քո գիրկը իմ դեմ:

Եկել եմ ես՝ որպես նա, ում կարիքը դուք ունեք:

3.3.2. **որ**-ը նախընտրելի է երրորդ դեմքով բացահայտյալի դեպքում.

Նեսուն, որ իմ մանկության ընկերն էր, կարող էր ինձնից մեծ բանաստեղծ դառնալ:

Մերոնք, որ հին գյումրեցիներ էին, ցրվեցին երկրով մեկ:

Մրանք, որ խաղաղ գրուցում էին, ոտքի ելան միանգամից:

3.4. եթե երկրորդականը **որոշիչ**¹³ է, ապա՝

3.4.1. **որ**-ը (անկախ հոլովից և հարաբերյալի առկայությունից) միշտ նախընտրելի (երբեմն էլ պարտադիր) է¹⁴ (բացառությամբ 3.4.2. ենթակետի).

Իսկ այն տղան, որ փռոտ ու կեղտոտ էր, պառկեց մաքուր անկողնու վրա:

Մարդ կա՝ [որ] հազար արժե, մարդ էլ կա՝ [որ] մին չարժե:

⁹ Ավելադրական ստորադասության մասին տե՛ս, օրինակ, Ս. Աբրահամյան, Ն. Պատնասյան, Հ. Օհանյան, Խ. Բաղիկյան, *Ժամանակակից հայոց լեզու*, հ. 3, Ե., 1976, էջ 624-625:

¹⁰ Բուն բացահայտիչ երկրորդականները առաջադաս չեն լինում:

¹¹ Տե՛ս նաև Ս. Աբրահամյան և ուրիշներ, *նշվ. աշխ.*, էջ 645-648:

¹² Տե՛ս նաև Վ. Առաքելյան, *Հայերենի շարահյուսություն*, հ. Բ, Ե., 1964, էջ 92:

¹³ Որոշիչ երկրորդականը առաջադաս դիրքում օրինաչափորեն լինում է միայն մասնավորվող որոշիչով սկսվելու դեպքում (տե՛ս նաև Ծան. 3):

¹⁴ Տե՛ս նաև Վ. Առաքելյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 138:

Նա դառնում է Վասակին, **որն** իրեն մենակ էր զգում:

Տարբեր մարդիկ կան. կան, **որ** բարի են, կան, **որ** չար են:

Այն մարդու ոգին, **որ** արվեստով է ապրում, անգամ կենցաղը չի սպանի:

Նա գտավ կապավոր մի բանակայինի, **որի** դեմքը ծանոթ թվաց:

Ուսուցչանոց կանչեցին այն աշակերտին, **որին** բոլորը ճանաչում էին, **որից** բոլորը գոհ էին, և **որով** բոլորը հպարտանում էին:

Բոլոր նրանք, **որ** դրա կարիքն ունեն, կարող են դիմել ինձ:

Ամբողջ գյուղում չկար մեկը, **որ** խելքը գլխին մի բան ասեր:

Է՛յ, տղա՛, **որ** կանգնած ես վերջում, մոտեցի՛ր բեմահարթակին:

3.4.2. **ով**-ը (անկախ հոլովից) այլընտրանք չունի, եթե գլխավոր նախադասության մեջ չկա հարաբերյալ, և անձանիշ որոշյալին հաջորդում է (թեկուզ ոչ անմիջապես) իրանիշ գոյական (կամ գոյականաբար առնված բառ), որը **որ** հարաբերականի դեպքում կդառնա որոշյալ.

Սա մեր դպրոցից մի **տղայի պայուսակն**¹⁵ է, **ով** երեկ կորել էր:

Մարգագետնում քաղաքացիական պատերազմի մի **գեներալի** բրոնզե խոշոր արձանն էր, **ուս** մասին Ջեքը երբևէ չէր լսել:

3.5. մյուս բոլոր դեպքերում հարաբերյալի առկայությամբ և ցանկացած հոլովով **ով**-ը և **որ**-ը կիրառվում են հետևյալ կարգով¹⁶.

3.5.1. **ով**-ը այլընտրանք չունի, եթե դատողությունն ընդհանրական բնույթի է, և կամ շաղկապական բառի նշանակելին անորոշ է.

Յուրաքանչյուրը, ուս հայտնի է դա, գովեստով էր խոսում նրա մասին: [ենթ.]

Թող շատերից վախենա նա, ուսից շատերն են վախենում: [ենթ.]

Գիշերները չի քնում նա, ուս խիղճը հանգիստ չէ: [ենթ.]

Ուխտ կանեմ, որ ուս տուն երեխա ծնվի, նրա դռան առաջ խնձորի ծառ տնկեմ: [հատկ.]

Երանի՛ նրան, ուս մի մայր գթոտ օրորում է իր երգով հնամյա: [հ.խ.]

Վա՛յ նրան, ով նահանջի: [հ.խ.]

Սովորում են նրանցից, ուս հարգում են: [ա.խ.]

Շատերն են ընկել սուսերի սայրից, բայց ոչ նրանց չափ, ովքեր ընկել են լեզվի երեսից: [չ.պ.]

Հայաստանը կապրի նրանց շնորհիվ, ովքեր կարողացան առանց ստորանալու փրկել իրենց մարմինն ու հոգին: [պ.պ.]

3.5.2. **որ**-ը նախընտրելի է, եթե դատողությունը մասնավոր բնույթի է, և կամ շաղկապական բառի նշանակելին որոշակի է.

Նա, որ մի ամիս առաջ իր իշխանության տակ հազիվ ուներ մի աղախին, այժմ կանգնած էր մի ամբոխի գլուխ: [ենթ.]

¹⁵ Ընդգծված է այն իրանիշ գոյականը, որը որոշյալ կդառնա **որ** հարաբերականի դեպքում:

¹⁶ Նույն դասակարգումը կարելի է կիրառել նաև 1., 2.2. կետերի նկատմամբ:

Ինձ ոչ թե սենյակն էր հետաքրքրում, այլ նրանք, **որ** ներս մտան: [ենթ.]

Կային այնպիսիները, **որ** ծառայում էին տասը տարի: [ենթ.]

Դուք նա էք, **որի** նմանը չկա մեր քաղաքում: [ստ.վ.]

Մեր նոր տնօրենն այնպիսին է, **որից** բոլորը պատկառում են: [ստ.վ.]

Ես մեկն եմ նրանցից, **որ(ոնք)** բարձր են գնահատում նրա ճաշակն ու հմտությունը: [մ.որ.]

Եվ սիրտը նրա, **որին** անգթորեն, առանց խղճի խայթի տրորել էին, կորցրել էր և հավատը ամեն ինչի հանդեպ: [հատկ.]

Հիմա նրանից, **որ** սյան վրա գործ է անում, կփորձեմ մի բան իմանալ: [ա.իս.]

Սարսափում է նրանից, **որին** առաջ իր բարեկամն էր կարծում: [ա.իս.]

Հիանում էի նրանցով, **որ** տրվում էին այդ խորությունների հերոսությանը, բայց նրանց օրինակին հետևել չէի կարող: [մ.իս.]

Զինվորների մյուս խմբերը կտրում էին նրա ճանապարհը և հետ փախցնում դեպի նրանք, **որոնք** ոլորում էին նոր օղակ: [տ.պ.]

3.5.3. **ով**-ը և **որ**-ը կարող են հերթագայվել՝ արտահայտելով համապատասխանաբար ընդհանրականության (անորոշության) կամ որոշակիության իմաստ, եթե դա այլ միջոցներով արդեն արտահայտված չէ.

Նա, **ով/որ** գերի չէ իր կրքերին, տեղ ունի իմ սրտի մեջ: [ենթ.]

Դեպի տները քաշվեցին նրանք, **ուս/որոնց** համար գենքը ծանր բեռ էր: [ենթ.]

Ուրեմն խմենք նրա կենացը, **ով/որ** ճանապարհին է այս գիշեր: [հատկ.]

Միսալ կա թերևս և նրանց արարքում, **ովքեր/որ** անկեղծ ձգտում են շտկելու սխալը: [հատկ.]

Հիշեցե՛ք նրանց, **ովքեր/որ** ընկան՝ արդարության խոսքը շուրթերին: [ու.իս.]

Ինչպե՞ս չվստահես նրան, **ուս/որին** միակամ ընտրել է ողջ ժողովուրդը: [հ.իս.]

Հիանում եմ նրանով, **ով/որ** միշտ սթափ է: [մ.իս.]

Կներժվես նրանցից, **ուս/որոնց** ինքդ ես մերժել: [ն.իս.]

Այդպես միայն դու կլինես նրանց նման, **ովքեր/որոնք** մի բան կորցրին: [ձ.պ.]

3.5.4. **ով**-ը և **որ**-ը կարող են ազատ փոխարինել միմյանց, եթե ընդհանրականության (անորոշության) կամ որոշակիության իմաստի արտահայտման կարիք կամ հիմք չկա.

Ամեն մի կանխատեսումից մեծ է նրանց թիվը, **ովքեր/որոնք** արտագաղթել են վերջերս: [հատկ.]

Կանչի՛ր բարեկամներիդ կամ նրանց, **ովքեր/որոնք** կարող են մեզ օգնել: [ու.իս.]

Նրան, **ուս/որին** բարևեցիր, ես չեմ ճանաչում: [ու.իս.]

Միշտ ուզում էի՝ պապս խոսեր նրանց մասին, **ովքեր/որոնք** կովել էին Անդրանիկի դրոշի տակ: [վ.իս.]

*Պատմում էր նրանցից, **ովքեր/որ(ոնք)** գերի ընկան ու գնացին Ամերիկա:
[վ.խ.]*

*Հայտարարում եմ ի գիտություն նրանց, **ում/որոնց** վերաբերում է: [ն.պ.]¹⁷*

Ով և **որ** տարբերակների իրական բաշխման այս պատկերի մեջ փորձենք գտնել օրինաչափություններ:

Ընդհանուր առմամբ **ով** և **որ** տարբերակների մասին կարելի է ասել հետևյալը: **Ով**-ը անձնանիշ դերանուն է, **որ**-ը՝ իրանիշ, այսինքն՝ դրանց հիմնական գործառույթներից մեկը «անձ / իր» հակադրության արտահայտումն է: Մակայն **որ**-ը, հաճախ այս կամ այն չափով ձեռք բերելով շաղկապի նշանակություն¹⁸, կարող է փոխարինել **ով**-ին հատկապես այն դեպքերում, երբ «անձ / իր» հակադրությունը հարաբերական դերանվան համար չեզոքանում է (տվյալ խոսքաշարում դառնում է ոչ էական, կամ շաղկապական բառի նշանակելիի՝ անձ լինելը ակնհայտ է՝ անկախ հարաբերական դերանունից, արտահայտված է այլ միջոցներով): Իսկ որոշ դեպքերում էլ, երբ «անձ / իր» հակադրության չեզոքացման պարագայում էական է դառնում «ընդհանուր / մասնավոր» հակադրությունը, **որ**-ը՝ որպես հակադրության երկրորդ եզրի արտահայտություն, լինում է պարտադիր (այլընտրանք չի ունենում), քանի որ հարցահարաբերական դերանվանը բնորոշ է ամենաընդհանրական նշանակությունը ոչ միայն խոսքից դուրս (ի տարբերություն, օրինակ, անձնական դերանվան), այլև հենց խոսքաշարում: Մինչդեռ շաղկապները զուրկ են այդպիսի նշանակությունից (չեզոք են այդ առումով): **Ով** դերանունը կարող է շաղկապական բառ լինել, սակայն շաղկապի նշանակություն ձեռք չի բերում՝ ի տարբերություն **որ** դերանվան (մասնավանդ ուղիղ ձևով): **Որ** դերանվան՝ շաղկապի նշանակություն ձեռք բերելու այս հատկությունն է, որ թույլ է տալիս նրան հակադրվելու **ով**-ին՝ բացառման սկզբունքով (որպես հակադրության ոչ նշուխակիր անդամ) արտահայտելով «ընդհանուր / մասնավոր» հակադրության երկրորդ եզրը:

¹⁷ Երբեմն թվում է, թե **ով** հարաբերականով են կապված որոշ պարագա երկրորդականներ, որոնցում, սակայն, շաղկապի դերը իրականում կատարում են **ով**-ին հաջորդող հարաբերական դերանունները: Օրինակ. *Նստոտեցին, ով **ինչի** վրա կարող էր [ՄԽ]: Գետափին լվացվեցին, ով **ինչպես** կարող էր [ՄԽ]: Հյուրերը ցրվեցին, ով **երբ** ցանկացավ: Ամեն մեկը, ով **ինչքան** ուզում էր, վերցնում էր:* Նույն կառուցվածքով լինում են նաև խնդիր երկրորդականներ: Օրինակ. *Ով **ինչ** գիտեր, ասաց: [Ամենը.] Ով **ինչ** կամեցել է, արել էմ (ՄԽ):* Նմանատիպ կառուցվածքով լինում են նաև որոշիչ երկրորդականներ, որոնցում **որ** հարաբերական դերանունը (շաղկապական բառը) հատկապես **էլ**-ից հետո կարող է գեղջվել՝ ավելի մեծացնելով թյուրըմբռնման հնարավորությունը: Օրինակ. *Արթնացրո՛ւ առաքինությունը, ում սրտի մեջ էլ [որ] տխրորեն թաքնված լինի՝ կաշկանդված աշխարհի սարսափներից և ամոթից (Հ2): Հույս ունեմ՝ կհաղթի արդարությունը, ումից էլ [որ] կախված լինի: Մի՛ հավատա որևէ մեկի, ով էլ [որ] քեզ կփորձի գայթակղել:*

¹⁸ Մասնավանդ որ **որ** հարաբերական դերանունը իր ուղիղ ձևով (առանց հոդի) համանուն է **որ** ընդհանրական շաղկապին: **Որ** դերանվան շաղկապական արժեքի մասին տե՛ս Լ. Թեյյան, *Որ շաղկապ, թե դերանուն*, «Լեզու և լեզվաբանություն», հմ. 2 (15), եր., 2016, էջ 23-32:

Այնուամենայնիվ, «ընդհանուր / մասնավոր» հակադրությունը տվյալ պարագայում թույլ հատկանիշ է և մեծ մասամբ դժվար է զգացվում ու լեզվական միջոցներով տարբերակվում:

Որ դերանվան թեք հոլովաձևերում ավելի թույլ է արտահայտված շաղկապական նշանակությունը, ուստի դրանք ավելի դժվար են դառնում «ընդհանուր / մասնավոր» հակադրության եզր. այդ հակադրությունը լրիվ կամ մասնակի չեզոքանում է, և թեքված **ով**-ն ու **որ**-ը հաճախ դառնում են ազատ տարբերակներ:

Այս ընդհանուր օրինաչափությունները գործնականում արտահայտվում են հետևյալ կերպ:

Այն դեպքում, երբ «անձ / իր» հակադրության ճշտումը խոսքաշարի պարտադրանքով վերապահված է հենց շաղկապական բառին (կետ 3.4.2.), անձնանիշ **ով**-ը չի կարող **որ**-ով փոխարինվել առանց խոսքի իմաստը փոխելու:

Չթեքված **ով** դերանունը իր անձնանիշ արժեքով այլընտրանք չունի նաև հարաբերյալի բացակայության (կետ 3.1.)¹⁹ և առաջադաս երկրորդականի (կետ 2.1.)²⁰ դեպքում:

Որ դերանունը իր իրանիշ արժեքով տվյալ դեպքում մեզ չի հետաքրքրում:

Մնացած դեպքերում, երբ «անձ / իր» հակադրության ճշտումը վերապահված չէ շաղկապական բառին (արտահայտված է այլ միջոցներով), այսինքն՝ շաղկապական բառի համար «անձ / իր» հակադրությունը չեզոքացած է, **ով** / **որ** տարբերակումը ստանձնում է այլ գործառույթ՝ արտահայտելով «ընդհանուր / մասնավոր» հակադրությունը:

Չթեքված **որ**-ը իր որոշակիության արժեքով այլընտրանք չունի ավելադրական (սաստկական) ստորադասության դեպքում (կետ 3.2.) և երբ նրա լրացյալը (բացահայտյալը, որոշյալը) գլխավոր նախադասության մեջ առաջին կամ երկրորդ դեմքով է (կետ 3.3.1.1. և այլն) (այս երկու դեպքում էլ, ինչպես նշվել է վերը, **որ**-ը փաստորեն վերածվել է գուտ շաղկապի՝ կորցնելով իր դերանվանական արժեքը)²¹:

Չթեքված **որ**-ը իր որոշակիության արժեքով նախընտրելի է որոշիչ (կետ 3.4.1.) և երրորդ դեմքով բացահայտիչ (կետ 3.3.2.) երկրորդականների դեպքում, քանի որ դրանցում շաղկապական բառի նշանակելին որոշակի է, տվյալ խոսքաշարի համար անհրաժեշտ չափով մասնավորված:

¹⁹ Անձնանիշ **ևս** դերանվան բացակայությունը փոխհատուցվում է **ով** անձնանիշ դերանվան պարտադիր առկայությամբ:

²⁰ Նախադասության սկզբում **որ**-ը ինքնին բավարար չէ անձ նշելու համար, այդ պատճառով իրենից առաջ պահանջում է մասնավորվող որոշիչ (*Երեխաներից որք ձեռքն ընկներ, ծեծում էր մինչև լացեցնելը*), կամ էլ իր տեղը զիջում է **ով**-ին (*Ով ձեռքն ընկներ, ծեծում էր մինչև լացեցնելը*):

²¹ Բացի այս դեպքերից՝ **որ** շաղկապական բառը այլ դեպքերում ևս կարող է հարաբերյալի հետ չհամաձայնել ո՛չ թվով, ո՛չ էլ առավել ևս դեմքով, չուննալ սպասված հոդը:

Մնացած դեպքերում «ընդհանուր / մասնավոր» հակադրությունը չի հարաբերակցվում ստորադաս նախադասության բնույթի հետ, այլ կախված է խոսքաշարից: Հետևաբար նույնաբնույթ նախադասությունների մեջ կարող են փոխնիփոխ տեղ գտնել թե՛ **ով**-ը, թե՛ **որ**-ը: Երբ այդ տարբերակները կարող են միմյանց փոխարինել (կետ 1., 2.2., 3.3.1.2., 3.5.), դա նշանակում է, որ խոսքաշարում կա՛մ կարիք չկա (կետ 3.3.1.2.), կա՛մ էլ կարելի է (կետ 1., 2.2., 3.5.) շեշտել շաղկապական բառի նշանակելիի ընդհանրականության կամ որոշակիության իմաստը համապատասխանաբար **ով** կամ **որ** տարբերակի ընտրությամբ: Այսպես, երբ շաղկապական բառի նշանակելիի որոշակիությունը արձանագրված է նախադասության այլ անդամներով (*Խաջեն էր նա, որ աղբյուրից ջուր առավ*) կամ պարզ է խոսքաշարից (*Երկու տարի զնդանվեց նա, որ պաշտված էր մի ամբողջ ազգի կողմից*), ապա **որ**-ի պարտադրականությունը մեծանում է: Երբ դատողությունն ինքնին ընդհանրական բնույթ ունի (*Սրիկա է նա, ով հայր է լինում*), կամ ընդհանրականությունն արձանագրված է բառային միջոցներով (*Ամեն ոք, ով սիրում է, բանաստեղծ է*), ապա պարտադիր է դառնում **ով**-ի գործածությունը: Երբ շաղկապական բառի նշանակելիի որոշակիությունը կամ ընդհանրականությունը այլ միջոցներով արտահայտված չէ, բայց էական է, ապա այդ տարբերակման գործառույթն ամբողջովին դրվում է շաղկապական բառի **որ** կամ **ով** տարբերակի ընտրության վրա (*Նա, որ / ով թերագնահատում է քննադատությունը, իրեն նախօրոք դատապարտում է ձախողման*): Այս վերջին օրինակում **նա** հարաբերյալը խոսքաշարով որոշակիացած անձ է առաջին (**որ**-ով) տարբերակում և ընդհանրական արժեք ունի երկրորդ (**ով**-ով) տարբերակում:

Պետք է նկատել, որ «ընդհանուր / մասնավոր» հակադրությունը ոչ միշտ է գիտակցվում՝ անհարկի իր տեղը զիջելով «անձ / իր» ավելի ուժեղ հակադրությանը: Դրա հետևանքով լինում են շեղումներ ընդհանուր օրինաչափությունից: Մասնավորապես նախընտրելի **որ**-ը հաճախ փոխարինվում է **ով**-ով (*Մարյանը, ով մեր տնօրենն է, հաճախ է անձամբ ստուգայցի գալիս արտադրամասեր: Մոտեցա խաղի հերոսին, ով քրտինքի մեջ կորած էր: Նա այնպիսի մարդ չէ, ով մեզ խաբի*): Հակառակը, երբ նախընտրելի **ով**-ը փոխարինվի **որ**-ով, սովորաբար չի լինում:

Այս բոլոր տարբերակումները, ինչպես տեսնում ենք, առավել ցայտուն են ուղղական հոլովի դեպքում (ուժեղ դիրք): Թեք հոլովների դեպքում (թույլ դիրք), երբ չեզոքանում է ոչ միայն «անձ / իր», այլև երբեմն մասամբ կամ լիովին՝ «ընդհանուր / մասնավոր» հակադրությունը (այսինքն՝ շաղկապական բառով դրա արտահայտման կարիքը չի լինում) (կետ 3.3.1.2. և այլն), **ով**-ը և **որ**-ը հանդես են գալիս որպես ազատ տարբերակներ (*Իսկ ի՞նչ անենք մենք՝ անօգնականներս, ում / որոնց մասին ոչ ոք չի մտահոգվում: Ահա նա, ում / որին էս փնտրում էի: Երնե՛կ նրան, որ / ով իր գործով Կապրի անվերջ, անդադար*): Նման դեպքերում տարբերակների

նախընտրելիության հարցում երբեմն դեր են խաղում մի շարք ոճական նրբերանգներ, որոնք, սակայն, գործնականում կանոնարկման ենթակա չեն:

Այս ամենից հետևում է, որ չի կարելի հախուռն կերպով հայտարարել, թե **ով** հարաբերյալից պիտի հրաժարվել ու ամեն դեպքում **որ** գործածել, կամ հակառակը, քանի որ, ինչպես տեսանք, ամեն տարբերակ գործածության իր պայմաններն ունի և որոշ դեպքերում անփոխարինելի է. դրանցից ամեն մեկի համար էլ կան մի շարք բացավող դեպքեր:

Այնուամենայնիվ պիտի նշել, որ երբ խոսքը նախընտրելիության մասին է, ապա դա նշանակում է, որ այդ դեպքերի վերաբերյալ հանձնարարականները միայն կողմնորոշիչ արժեք ունեն, քանի որ տարբերակների ընտրության վրա ազդող գործոնները այդպիսի դեպքերում շատ են ու երբեմն հակասական: Լեզուն ինքը տվյալ դեպքերում դեռ չի հստակեցրել իր արտահայտչամիջոցների բաշխումը, գործ ունենք անցումային վիճակի հետ, իսկ արտաքին միջամտությունները կարող են գործին ոչ այնքան օգնել, որքան վնասել: Ավելի մանրակրկիտ հետազոտություններ են անհրաժեշտ այս խնդրում լեզվի միտումները բացահայտելու և զարգացման ընթացքը կանխատեսելու համար: Հուսանք, որ այս խնդրով ավելի խորությամբ զբաղվողներ կգտնվեն:

Оганес Закарян – Распределение указывающих лицо союзных слов **ով** и **որ** в армянском языке. – В современном восточноармянском языке до сих пор почти не кодифицировано распределение указывающих лицо союзных слов **ով** и **որ**. Исследование показывает, что это распределение коррелируется частично с функцией и позицией придаточного предложения, содержащего эти слова, частично также с падежом и окружением союзного слова, наличием или отсутствием соотносительного слова и другими факторами.

Выбором варианта **ով** или **որ** может выразатся противопоставление "лицо / вещь", а при его нейтрализации — противопоставление "общее / конкретное". При нейтрализации также последнего, **ով** и **որ** могут быть свободными вариантами.

Hovhannes Zakaryan – Distribution of Conjunctive Words **ով** and **որ** Indicating Person in the Armenian Language. – In modern East Armenian there is almost no standardization of distribution of conjunctive words **ով** and **որ** indicating person. The study shows that this distribution partly correlates with the function and position of the subordinate clause containing these words, and partly with the case and the environment of the conjunctive word, the presence or absence of correlative word and other factors.

The choice of **ով** or **որ** can express the opposition "person / thing", and when neutralized — the opposition "general / concrete". When neutralized also the latter, **ով** and **որ** can be free variants.